

تاریخ لذت در ایران

مهدی خلجی

پژوهشگر تاریخ و مطالعات اسلامی

در طلب کام، دخانیات و مشروبات در تاریخ ایران، از عصر صفوی تا دوره مشروطیت، کتابی است نوشته رودی ماتی، استاد تاریخ در دانشگاه دلیور (Delaware) در ایالات متحده امریکا؛ و یکی از آثار بدیع و برجسته‌ای که در قلمرو ایران‌شناسی به تازگی انتشار یافته است.

مراد نویسنده از "دخانیات" هرگونه مواد مخدر است از تریاک گرفته تا توتون و تنباکو. هم‌چنین از "مشروبات" نویسنده هم به مشروبات الکلی نظر دارد و هم به نوشیدنی‌های وارداتی مانند قهوه. این کتاب با انواع و اقسام مواد سکرآور یا فعال‌کننده ذهن و روان سروکار دارد که دماغ ایرانیان را ترمی کرد و آنها را سر کیف یا سر ذوق و وجد می‌آورد.

مورخان چیزهای خرد

نوشتن تاریخ پدیده‌هایی چون قهوه، شراب، توتون و تنباکو در غرب، از نیمه دوم سده بیستم آغاز شد و دامنه‌ای گسترده یافت. اکنون پژوهش‌های روشن‌گری در دست است درباره تاریخ شب، روز، خواندن، نوشتن، غذا، لباس زیر، چرخ، اندام انسان و هر چیز "خرد و جزئی" دیگری که روزگاری در خور تاریخ‌نویسی به شمار نمی‌آمد. نوشتن تاریخ این پدیده‌ها که واقعیت ملموس و عینی جامعه و فرهنگ هستند، برآمده از انقلابی عظیم در نگارش تاریخ و نگرش به تاریخ است.

در پی این انقلاب که در دهه‌های آغازین سده بیستم صورت بست، تاریخ‌نگاران تاریخ را دیگر گزارش صنعت‌کرد قهرمانان، پیامبران، پادشاهان و جنگ و صلح و افت و خیز آنها ندانستند و همراه با تحولات در فلسفه و علوم انسانی، روند تاریخ را پیچیده و برخاسته از عوامل گوناگون ارزیابی کردند.

اگر به قول تولستوی، در **جنگ و صلح**، موضوع تاریخ "زندگی مردمان و بشریت" است، تاریخ به مفهوم کلاسیک آن که "تاریخ رسل و ملوک" و شرح فتح و ظفر و حکایت هزیمت و زوال آنان بود چه اندازه از سرگذشت آدمی را بازمی‌تاباند؟

در نگرش تازه به تاریخ، "فایده تاریخ" دیگر آموختن عبرت نبود؛ بل که شناخت انسان بود. پس لاجرم تاریخ می‌بایست همه سویه‌ها و سایه‌های زندگی انسانی را فراگیرد و تاریخی شود از سرگذشت هر انسان، چه رعیت چه پادشاه، ستم‌گر یا ستم‌دیده، دانشمند یا ساده‌لوح.

قهوه و تاریخ

از آن جا که ما آدمیان در تعامل با جهان زندگی می‌کنیم تاریخ هر پدیده‌ای که در شبکه روابط انسانی ما جاگرفته یا تاریخ هر یک از رفتارهای ذهنی یا عینی ما بخشی از سرشت انسانی است که بر پهنه تاریخ گسترده می‌شود و آگاهی از آن ما را به تودرتویی، رنگارنگی و دگرگونی مدام "ذات" بشر رهنمون می‌گردد.

بدین روی، مثلاً تاریخ قهوه، تنها تاریخ ماده تلخ و سیاه نوشیدنی نیست؛ تاریخ انسان است که در رویارویی با قهوه چه اندیشیده و چه کرده؛ و این جوشانده غلیظ در روابط اجتماعی، ساختار سیاسی و حتا مناسبات اقتصادی او چه اثری برجا نهاده است.

بر این بنیاد، تاریخ یک جامعه، فرهنگ و روابط قدرت حاکم بر آن را می‌توان از ورای تاریخ این جرم تیره، روشن کرد. رودی ماتی با این نگرش به سراغ پژوهش تاریخ نوشیدنی‌ها و دودکردنی‌ها در چهار سده مهم تاریخ ایران رفته است.

شراب و سرخوشی در جوامع اسلامی

پژوهش‌های زیادی درباره مصرف مواد سرخوشی‌آور در جوامع دیگر پیش از دوران مدرن و پس از آن صورت گرفته است. در این پژوهش‌ها تأکید شده که این مواد نه تنها نقش مهمی در بازرگانی و تجارت داشته‌اند که نمادها و نشانه‌هایی از شعائر دینی، مناسبات اجتماعی و تغییرات سیاسی نیز بوده‌اند. اما متخصصان خاورمیانه، بسی دیرتر از تاریخ‌نگاران جوامع غربی به سراغ نوشتن تاریخ واقعیت‌های مادی از این دست رفته‌اند.

پژوهش درباره شراب در جهان اسلام چندی است که آغاز شده است؛ اما بیشتر این پژوهش‌ها بر نقش و معنای عرفانی شراب در ادبیات تکیه کرده‌اند و مثلاً پرسش‌هایی از این دست پاسخ نمی‌یابد که با وجود حرمت شرعی شراب، چرا مسلمانان بسیاری باده‌نوشی می‌کردند (یا می‌کنند).

رودی ماتی، باور دارد سنت ایده‌آلیستی ایران یکی از عواملی است که پژوهش‌گران ایرانی و ایران‌شناسان غربی را وامی‌دارد بیشتر به "سرشت متعالی، معنوی و آرمانی تاریخ ایران" روی کنند و به جنبه‌های زندگی مادی از جمله تولید و مصرف کالاها علاقه‌ای نشان ندهند.

تاریخ و استعاره

افزون بر این، سنت غنی ادبیات و عرفان و دین و فراوانی منابع و اسناد تاریخی در این باره اغواگر نیرومندی برای پژوهش‌گران بوده و سبب شده که مثلاً در بررسی اثر مواد سرخوشی‌آور بیشتر به استعاره‌ها پناه ببرند تا به بررسی نظام اقتصادی، اجتماعی و سیاسی.

چنین بود که در سنت ایران‌شناسی، مطالعات تاریخی، بیشتر، بر پژوهش ادبیات و دین متمرکز شده است.

تازگی کار نویسندگان این کتاب، از جمله در رویکرد نوین او به تاریخ‌نگاری ایران است.

ایران‌شناسان کلاسیک گویا باور داشتند که جان و جوهر یک کشور را ابعاد غیرمادی و معنوی آن می‌سازند. ایران‌شناسان جدید تحت تأثیر تاریخ‌نگاری جدید از این انگاره فاصله می‌گیرند و به نوشتن تاریخ پدیده‌های مادی و عینی اقبال می‌کنند، زیرا می‌دانند که این پدیده‌ها می‌توانند چه تحولات اجتماعی و فرهنگی شگرفی پدیدآورند.

منشور قهوه، دخانیات و مشروبات

کتاب در طلب کام از جمله کتاب‌ها در قلمرو ایران‌شناسی است که می‌کوشد به جای بررسی مفاهیم و پدیده‌های انتزاعی، "فرهنگ مادی" را موضوع کار قرار دهد؛ دخانیات و مشروبات الکلی و قهوه، پدیده‌هایی مادی هستند که با رشته‌ای از ایده‌ها و رفتارهای مربوط به ذوق و سلیقه، لذت، منزلت و اعتبار و احترام اجتماعی پیوند دارند. رودی ماتی می‌نویسد: "قهوه، دخانیات و مشروبات الکلی، منشوری را شکل می‌دهند که از میان آن می‌توان به جامعه ایرانی نگریست".

ممکن است کسی تصور کند پدیده‌هایی که نویسنده تاریخ‌نگاری آن‌ها را به عهده گرفته است "لوکس و تجملی" هستند و چندان جایگاه مهمی در جامعه ندارند که بتوانند چیزی از مناسبات اجتماعی بازتابانند. آقای ماتی باور دارد "این پدیده‌ها را نمی‌توان به سادگی لوکس و تجملی خواند و در نتیجه امری فرعی در جامعه پنداشت؛ دودکردن و شادخواری کارهایی هستند که تمایز میان امور تزیینی و تجملی و امور ضروری را برهم می‌زنند و در نتیجه نمادهایی از فرایند تحول فرهنگی، معنا و نشانه‌های درازمدت دگرگونی‌هایی می‌شوند که این پژوهش به دنبال شناخت آن است".

تاریخ و نشانه شناسی

مواد مخدر و نوشیدنی‌هایی چون قهوه و شراب، در تاریخ چهارصد ساله ایران، واقعیتی عینی و مادی بوده‌اند که مردمان رشته‌ای از معناهای گوناگون به آن‌ها بخشیده‌اند. رودی ماتی می‌گوید پژوهش او این پدیده‌ها را در دو جنبه مادی و نشانه‌شناختی‌اش برمی‌رسد.

این رویکرد به باور او، با قرار دادن ایران در دوره زمانی طولانی، جامعه‌ای پویا را آشکار می‌کند که با جهان بیرون از خود در تعامل بوده است.

نویسنده کتاب در طلب کام استدلال می‌کند که ورود نوشیدنی‌ها یا مخدرات تازه به ایران در عصر صفوی نه تنها نمونه‌ای از ورود ایران به شبکه اقتصادی جهانی تازه‌ای است؛ بل که نشان‌دهنده گشودگی مردم به روی کالاهای تازه و میل به بومی کردن آن‌ها نیز هست.

در این فرایند، هم ذوق مردم عوض می‌شده و هم آن مواد با دستکاری تدریجی مردم طعم و بوی ویژه ایرانی می‌گرفته است.

شاه و شراب

از سوی دیگر، حمله اعراب و ورود اسلام به ایران، ایرانیان و به ویژه اهل دیوان و دربار را از عادت نوشیدن شراب بازداشت و حتا شاهان صفوی نیز هوادار شرب مدام بوده‌اند.

شاه اسماعیل که در جنگ چالدران از عثمانی‌ها شکست خورد اوقات بسیاری، به جرعه‌ای دماغ را تر می‌کرد و برخی شاهان دیگر صفوی نیز با نوشیدن پیوسته این تلخوش عمر خویش را کوتاه کردند.

همین‌طور کشیدن تریاک هم سنت ایرانی کهنی بود که در عصر صفوی رونق فراوانی در میان توده مردم یافت.

نخبه‌گان سیاسی و نظامی وقتی در نوشیدن شراب یا در کشیدن تریاک به افراط می‌گراییدند، تدبیر و خردورزی تباه می‌شد و شوکت و حشمت سلطانی و نظامی آسیب می‌دید.

افیون از قحطی تا انقلاب

در این میان، رویداد تلخ، به زیر کشت رفتن بخش عظیمی از زمین‌های کشاورزی بود که از جمله در قحطی سال‌های ۷۲-۱۸۶۹ نقشی عمده داشت.

در این سال‌های قحط، یک دهم اهالی ایران جان خود را از دست دادند. تنباکو هم به محض آن‌که در سده شانزدهم وارد ایران شد، به سرعت جای خود را در میان ایرانیان گشود و حتا سه قرن بعد، هسته مرکزی شورشی اجتماعی شد و زمینه‌ساز انقلاب مشروطیت - گسترده‌ترین جنبش اجتماعی در تاریخ ایران تا آن هنگام - گردید.

قهوه و چای هم اگر چه دست‌مایه شورش‌ها و جنبش‌هایی از این دست نشدند، در الگوهای جامعه‌پذیری مردم ایران اثری شگرف نهادند و سرانجام البته چای توانست بر قهوه پیروز شود و به نوشیدنی محبوب و رایج بیشتر ایرانیان بدل گردد.

کامرانی نابهنگام

دوره چهارصد ساله‌ای که در این کتاب بررسی شده، بی‌اختیار خواننده را به مقایسه ایران و اروپا برمی‌انگیزد. در دورانی که اروپا به سوی پیشرفت و عقلانی کردن نظام زندگی می‌تازد و به همین سبب مردمان سخت‌کوش و پرکار و ریاضت‌کش شده‌اند، تصویری که از ایران پیش چشم ما می‌گسترده مردمانی است بیشتر لذت‌جو و کام‌ران، کم‌کار و کرخت و نیز در دوران افول عقلانیت.

رودی ماتی می‌گوید در این کتاب کوشیده تا به مقایسه‌ای ارزشی دست نزنند و تنها نشان دهد زیر تأثیر چه شرایط و عواملی مواد سکرآور و سرخوشی‌زا این اندازه در زندگی اجتماعی و سیاسی ایرانیان نقش یافتند. از نظر او مطالعه ایران پیش از اسلام نشان می‌دهد که اسلام تنها اصل نظم‌دهنده جامعه و فرهنگ نبوده و همه رفتارهای جامعه ایرانی را نمی‌توان به آن نسبت داد.

در عین حال، نویسنده می‌اندیشد باید به خاطر داشت که "جدیت و متانت مطلق، وضعیت طبیعی و اولیه آدمی نیست" و مواد مخدر و نوشیدنی‌های سکرآور همیشه و همه‌جا تقریباً مصرف می‌شده و حتا در هیچ دوره‌ای مانند دوران مدرن این مواد به صورت قانونی و غیرقانونی مصرف نشده است.

نهادهای لذت

جدا از بررسی الگوی تولید و مصرف در ایران و شبکه اقتصادی صادرات و واردات در چهارسده یادشده، نویسنده کتاب در طلب کام تلاش کرده است نهادهایی را که در پیوند با نوشیدنی‌ها و کشیدنی‌های سرخوش‌کننده در جامعه پدیدآمده باز نماید و پیامدهای اجتماعی آن‌ها را بکاود؛ برای نمونه قهوه‌خانه یا شیره‌کش‌خانه یا چای‌خانه که جایگاه مردمی از طبقات به ویژه فرودست و نیز متوسط بوده است.

از سوی دیگر رودی ماتی تصورات مردم و نیز دانشمندان این دوره را درباره آثار مخدرات و مشروبات بر بدن و خاصه بر نیروی جنسی بررسی کرده است.

فقه لذت

شاید یکی از گیراترین ویژگیهای این کتاب شرح جدالهای فقهی بر سر حلیت یا حرمت شرب توتون (کشیدن توتون) یا شرب قهوه است و رساله‌های فراوانی که فقیهان عصر درباره حلال بودن یا حرام بودن نوشیدنی‌ها یا مواد مخدر وارداتی نوشته‌اند.

برخی از فقیهان و مومنان خود آن اندازه به کشیدن توتون معتاد شدند که مسأله تازه‌ای در فقه تولید شد: آیا کشیدن توتون روزه را باطل می‌کند؟ این مجادلات سرآغاز درگیری نظام فقهی با مسائل جهان جدید است که هنوز در کتاب‌های توضیح المسائل به صورت "مسائل مستحدثه" (مسائل نوپدید) طرح می‌شود.

همین‌طور چالش سخت فقیهان و سلاطین بر سر منع حکومتی شراب از فصل‌های خواندنی تاریخ این دوره است.

فصل‌های "در طلب کام"

عنوان‌های ده فصل این کتاب که در دو بخش آمده چنین است:

بخش نخست عصر صفویه:

فصل نخست: نگاهی کلی: ایران از قرن شانزدهم تا قرن نوزدهم؛ فصل دوم: شراب در ایران عصر صفویه: افراط و امساک؛ فصل سوم: شراب در ایران عصر صفویه: از منع نیم‌بند تا قدغن کردن قطعی؛ فصل چهارم: تریاک در ایران عصر صفویه: مواد مخدر بومی شده؛ فصل پنجم: توتون در ایران عصر صفویه: لذت و تحریم؛ فصل ششم: قهوه در ایران عصر صفویه: بازرگانی و مصرف.

بخش دوم عصر قاجار:

فصل هفتم شراب در ایران عهد قاجار: از نقض شریعت تا تظاهر به فسق؛ فصل هشتم: تریاک و تنباکو در ایران عصر قاجار: از لذت تا فروش و نماد ملت شدن؛ فصل نهم: از قهوه به چای: دگرگونی الگوی مصرف در عهد قاجار؛ فصل دهم: قهوه نوشیدن در قهوه‌خانه: سیاست مصرف در ایران عهد قاجار

در طلب کام، تصویری تاریخی از چهار سده ایران را پیش چشم خواننده می‌گذارد. خواننده ایران‌پژوه به هر جنبه از تاریخ ایران در این دوره علاقه‌مند باشد، از خواندن این کتاب نمی‌تواند تن بزند؛ زیرا این کتاب پیوستگی همه پاره‌های جامعه به هم را بازنموده و نشان داده که پدیده‌های مادی چه اثری سترگ در شکل دادن به نظام‌های اخلاقی و معنوی دارند.

البته برای خواننده ایرانی، بهره از خواندن این کتاب به یافته‌ها و نتیجه‌های آن خلاصه نمی‌شود؛ بل که شیوه تاریخ‌نویسی رودی ماتی که امروزه شیوه پذیرفته تاریخ‌نویسی در غرب به شمار می‌رود، بیش از هر چیز آموزنده است.

Mathee, Rudi, The Pursuit of Pleasure, Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900, Princeton University Press, 2005, 347 pages